

Osmanlı Kudüs'ündeki Kütüphaneler

Murat ÇELİK^{1*}

Özet

Kudüs, tarihin çok eski zamanlarından beri önemli şehirlerden biri kabul edilmiştir. Bu önem onun titizlikle yönetilmesine neden olmuş, ayrıca değerli yapı ve kurumlarla da zenginleştirilmesine yol açmıştır. Bu zenginleştirme ve her bakımdan imar faaliyeti toplumsal ihtiyaçlar çerçevesinde şekillenmiş ve yaygınlaşmıştır. Osmanlılardan önce Kudüs'te hüküm süren Eyyübler, Memlükler ve diğerleri şehri hem fiziki hem de fikri açılarından imar etmeye gayret etmişlerdir. Osmanlılar da bu geleneği sürdürerek şehri her bakımdan imar etmiş, desteklerini sunmuş ve idaresine özen göstermişlerdir; su yollarını tamir ettirmiş, fakir halkı besleyecek kurumları kurmuş, eğitim teşkilatını güçlendirmiş ve medrese ile diğer tesisleri yaptırmışlardır. Bu kültürel kurumlardan birini de kütüphaneler oluşturur. Osmanlıların yönetimleri boyunca Kudüs'te hem Müslim hem de gayrimüslim toplulukların içinde pek çok kütüphane kurulmuştur. Osmanlıların 16. yüzyıldan itibaren medrese ve çevresinde kurmaya özen gösterdiği kütüphaneler 19. yüzyıldan itibaren kurumsal bir dönüşüme uğramış, gayrimüslimlerle kendi cemiyetleri içinde kütüphane kurumlarını kurup idare ettirmişlerdir. Osmanlı döneminde kurulmuş özel kütüphanelerin bazıları bugün İsrail Milli Kütüphanesi koleksiyonunda bulunmaktadır. Bu çalışmada Kudüs şehrinin kültürüne dair bilgiler ele alınmış, kütüphane ile ilgili konulara dikkat çekilmiş ve Kudüs kütüphanelerine ilişkin yeni bir sınıflama yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Filistin, Kudüs, Kütüphane, Kitap

1 * Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi mcelik@ybu.edu.tr

The Libraries in Ottoman Jerusalem

Abstract

Jerusalem is an important city since the early days of history. This importance has led to the careful administration and enrichment of Jerusalem with its rich structures and institutions. This enrichment in the city and in all respects reconstruction activities have been shaped and spread within the framework of social needs. Therefore, the Ayyubids and the Mamluks who ruled before the Ottomans and others in Jerusalem tried to develop the city both physically and intellectually. Educational institutions and libraries are the leading institutions of this kind. The Ottomans maintained this tradition and offered their support in every respect and paid attention to the administration. The Ottomans repaired waterways, established institutions to feed the poor, strengthened the education organization, built madrasas and other cultural institutions. One of these cultural institutions is libraries. Throughout the Ottoman rule, libraries were established in both Muslim and non-Muslim communities in Jerusalem. The libraries, where the Ottomans took care to establish in the madrasa and its environs from the 16th century onwards, have been undergone an institutional transformation since the 19th century and non-Muslims have established and managed library institutions within their own communities. Some of the private libraries established during the Ottoman period are now in the collection of the National Library of Israel. In this paper, informations about Jerusalem's libraries will be discussed, various issues will be drawn attention and a new classification will be made for the libraries of Jerusalem.

Keywords: Ottoman State, Palestine, Jerusalem, Library, Book

Giriş

Osmanlılar kurumsal olarak Osman Gazi'nin Mekece Vakfıyes'i'nden itibaren sürekli bir biçimde bilim ve kültüre önem vermiş, bunun için tüm gereklilikleri yerine getirmiştir. Osman Gazi'nin oğlu ve Bursa'nın fatihi Orhan Gazi ise fethettiği hemen bütün şehirlerde ilk önce eğitim kurumu olarak medreseler açmış ve ilim adamlarına saygı göstermiştir. Bu geleneği daha sonra Osmanlıların tüm sultanları devam ettirmiş, gerek medrese gerekse kütüphane kurarak bilimsel üretime destek olmuşlardır. Bu yüzden medrese ve kütüphane kurmanın Osmanlılar için hükümlerlik simgelerinden biri olduğu söylenebilir. Böylece Osmanlılar yönettikleri yerlerde varlıklarını gösterebilmiş, taşıdıkları sorumlulukları görünür kılabilmişlerdir.

Kudüs-i Şerif 1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında Osmanlı topraklarına dahil edilmiştir (el-Aseli 2002: 334). Kudüs, dini konumundan dolayı Osmanlı yönetimindeki diğer şehirlerden farklılık arz etmiştir. Kudüs'ün Müslümanların Mekke ve Medine'den sonra kutsal kabul ettikleri üçüncü şehir olması Osmanlıları şehre karşı titiz davranmaya yöneltmiştir (Singer 2016: 133-135). Osmanlılar şehri Eyyübiler ve Memlükler gibi özenle yönetmiş, yaptıkları eserlerle de zenginleştirmişlerdir. Osmanlılar, yönetimi altında bulunan yerlerde mevcut yapıyı kendisiyle çatışmadığı müddetçe serbest bırakmış öte yandan kendi yaklaşımlarına uygun yeni kurumlar kurarak da topluma nüfuz etmişlerdir. Bu çerçevede Osmanlılar imar faaliyetlerini Kudüs'ten ayrılanaya kadar kesintisiz olarak sürdürmüştür (Aslanpa 1989: 17-18).

Memlükler zamanında yapılmış olanların haricinde Osmanlılar da hem Harem hem de şehrin diğer bölgelerinde okullar, medreseler, hankahlar [tekke, ribat] ve zaviyeler [tekke] inşa ettirmişlerdir. Osmanlılar zamanında hem bu kurumlar tamir edilmiş hem de yenileri yapılarak Kudüs'ün eğitim hayatı zenginleştirilmiştir. Böylece kütüphaneler bu kurumlardan biri olarak Kudüs'ün sürekli olarak gündeminde yer almıştır. Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler kendi hayri teşkilatları çerçevesinde kütüphaneler kurarak kitap koleksiyonlarını kullanıcıların hizmetine sunmuştur. 19. yüzyıldan itibaren kurumsal kütüphaneler ortaya çıkmış, Kudüs'ün çok kültürlü yapısı daha da zenginleşmiştir. 19. yüzyılda kurulan bu kütüphaneler ise zamanla 20. yüzyılın modern müesseselerine dönüşmüştür. Böylece dört yüz yıllık bir sürenin sonunda Osmanlı Kudüs'ü meydana getirilmiştir (Muhammed 2010: 161-210).

1. Çalışmanın Katkı, Kapsam ve Yöntemi

Bu çalışmada yapılmak istenen ve alanına katkı sunulacağı düşünülen nokta, Türkçe literatürde Osmanlı Kudüs'ündeki kütüphanelere ilişkin yeni bir tasnif önerisinde bulunmaktadır. Bu öneriyle söz konusu tasnife gayrimüslim kütüphaneleri de

eklenmiştir. Bunun için Katolik ve Ermeni cemaatleri, büyükelçilikler ve göçmen Yahudilerce kurulan kütüphanelere tasnifte yer verilmiştir. Neticede söz konusu bu kütüphane kurumları Osmanlı idaresinin izniyle kurulduklarından Osmanlı döneminde ele alınmaları gerekecektir. Dolayısıyla Osmanlı dönemi Kudüs kütüphanelerinden bahsetmek gerektiğinde kolaylık olması bakımından öncelikle din, ardından da dini cemaatler şeklinde bir ayrıma gitmenin yeni çalışmalara katkı sağlayacağı iddia edilebilir.

Çalışmada ortaya konmaya çalışılan nokta, kuşkusuz, Osmanlı Kudüs'ündeki kütüphanelerin genel bir tasnifinin oluşturulmasıdır. Osmanlı kütüphaneleri farklı alanlarda ele alınarak çalışılmış olmakla birlikte Osmanlı dönemi boyunca Kudüs'te yer alan kütüphanelere ilişkin ne bir tasnif ne de derinlikli bir çalışma henüz yapılmamıştır. Söz konusu bu durum yapılan literatür araştırmalarından da anlaşılmaktadır. Bu bakımdan çalışmada Osmanlı arşivleri, kadı sicilleri ve terekeler gibi birincil kaynaklar kullanılmadan genel bir tasnifi yapılarak Osmanlı dönemi Kudüs'ündeki kütüphanelerin neler olduğuna dikkat çekilecektir. Bununla birlikte son dönem Kudüs kütüphaneleri ile ilgili olarak Osmanlı arşivlerinde çevrim içi müteferrik evrak ile Filistin'de çıkan Arapça gazeteler taranmış ancak çalışmada kullanılabilecek türde nitelikli bilgilere erişilememiştir. Bu yaklaşımla çalışmanın kapsamını Osmanlıların Kudüs'ü yönetmeye başladıklarından çekildikleri döneme değin şehirde var olan ve kurulan kütüphane kuruluşlarının dönem ve din temelinde ele alınmaları oluşturmaktadır. Bu yüzden sadece Osmanlıların yönetici sınıfı ve halkı tarafından kurulmuş olanlar çalışma alanına dahil edilmemiş, tüm din ve cemaatlerce açılmış olan kütüphaneler de dikkate alınmıştır.

Yukarıda dile getirilen hususlardan ötürü araştırma nitel bir yaklaşımla ele alınmış olup bir değerlendirme çalışması şeklinde tanımlanabilir. Bu amaçla öncelikle literatür taraması yapılmış, elde edilenler ulaşılabilen diğer kaynaklarda verilen bilgilerle de test edilmiştir. Bu nedenle çalışma yönteminin literatür taramasıyla tasarlanmış değerlendirme ve betimlemeye dayalı olduğu söylenebilir.

2. Konu Hakkındaki Literatürün Değerlendirilmesi

Osmanlı dönemi kütüphane ve kütüphaneciliği konusunda zengin bir literatür gelişmiştir (Türk kütüphaneciliğinin genel seyri için bakınız: Erünsal 1991). Özel olarak Osmanlı Kudüs'ündeki kütüphaneler söz konusu olduğunda ise böylesi bir literatürden söz edilmesi henüz mümkün değildir.

Son dönemlerde Feride Muhammed Ali Camus'un Birzeit Üniversitesi'nde Osmanlı dönemi ulemasına ilişkin kaleme aldığı tezi veya Şamih Zekeriyâ'nın İbrahim Hüsnü, İbrahim Ebu Remis ve Muhammed Osman el-Hatib'le birlikte hazırladıkları 1672-1680 yılları arasındaki Kudüs kadı sicilleri çalışmaları ve benzerleri mevcutsa

da içerikleri bahsedilen konudan oldukça uzakta yer almaktadır. Konu hakkında İbranice, Arapça ve İngilizce birkaç çalışma haricinde Türkçe literatürde Kudüs'teki Osmanlı dönemi Müslüman ve gayrimüslim kütüphanelerini bağımsız bir biçimde ele almış bilimsel araştırma mevcut değildir. Oysa Osmanlı döneminde açılan yahut faaliyette olan kütüphanelerin genel çerçevesinin ortaya konabilmesi için birincil kaynaklara dayalı ve diğer dini grupları da kapsamına alacak geniş ölçekli yeni araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bununla birlikte Alaattin Dolu tereke kayıtlarını kullanarak kitap sahipliği üzerinden Müslüman kütüphanelerini detaylı bir biçimde ele aldığı “18. Yüzyılda Kudüs'te Kitap Sahipliği” isimli çalışması anılmalıdır (Dolu 2019).

Konu hakkındaki doğrudan ve derli toplu çalışmalardan ilkini İsrail'de kütüphanecilik alanında değerli çalışmalar yapan Dov Schidorsky kaleme almıştır. 1998 yılında “*Libraries in Late Ottoman Palestine Between the Orient and the Occident*” (Schidorsky 1998) isimli makalesi *Libraries and Culture* dergisinde yayımlanmıştır. Keza aşağıda da görüleceği üzere Schidorsky'nin bölgeye ilişkin başka değerli makaleleri de mevcuttur. Yukarıda adı anılan makalede Schidorsky 19. yüzyılda değişim içinde olan Osmanlı Kudüs'ündeki kütüphanelerin bir listesini vererek haklarında kısa değerlendirmelerde bulunmuştur. 2012 yılında İbranice olarak G. Schultz ile birlikte yayımladıkları “*Muslim and Christian Libraries in Late Ottoman Palestine* = תורפתם וברעמל חרומ יב רקחמו תוברת ינוכוס תרחואמה תינאמ'תועה הפוקתב תורצונו תוימאלסא” (Schultz and Schidorsky 2012) başlıklı makaledeyse özellikle son dönem Kudüs kütüphanelerini Müslüman ve Hıristiyanlar temelinde ele almış, görsel malzeme ile de zenginleştirmiştir.

Schidorsky bilhassa göçlerle gelişen Kudüs'teki Yahudi varlığının kütüphane kurumları kurma isteğini ve sonuçlarını 1988 tarihli “*The Origins of Jewish Worker's Libraries in Palestine, 1880-1920*” (Schidorsky 1988) başlıklı makalesinde pek güzel değerlendirmiş ve Osmanlı dönemine Yahudilerin kurduğu kütüphaneleri de eklemiştir. Keza yine benzer zaman aralığında yabancı misyonların ve araştırma merkezlerinin kütüphane kurmadaki isteklerini 1999 tarihli “*Germany in the Holy Land: Its Involvement and Impact on Library Development in Palestine and Israel*” (Schidorsky 1999) başlıklı makalesinde enine boyuna tartışmıştır.

Konuya ilişkin bir diğer önemli ve dikkat çekici yayın ise Kemal Cemil el-Aseli'ye aittir. el-Aseli 2000 yılında yayımladığı “*The Libraries of Ottoman Jerusalem*” (al-Aseli 2000) isimli makalesinde Osmanlı dönemi Kudüs kütüphanelerini önce halk ve şahsi kütüphaneler olarak ikiye ayırmış, ardından halk kütüphanelerini de Haremü'ş-Şerif, Aksa, Kubbetü's-Sahra ile okul kütüphaneleri ve Hıristiyan manastır ve tarikatlarına ait kütüphaneler olmak üzere üç kısımda ele almıştır. Makalesinin

sonunda ise Osmanlı dönemi kütüphanelerine dair değerlendirmelerle Halidi Kütüphanesi'ne ilişkin görüşlerine yer vermiştir. el-Aseli'nin Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin 2002 yılında yayımlanan Kudüs maddesinde de (el-Aseli 2002) şehrin kütüphanelerine kısaca değindiği bir bölüm mevcuttur. Yazar, ilgili bölümde yalnızca bir iki kütüphanenin adını vermiş ancak ayrıntılı malumata ve bir tasnife girişmemiştir.

Ahmed Hüseyin Abdülcuburi'nin 2011 yılında yayımlanmış “*el-Kuds fi Ahdi'l-Osmani*” (Ahmed 2011) ve 2012 tarihli “*el-Mektebatü'l-Makdisiyye Devriha's-Sakafi ve'l-Hadari fi'l-Kudsi's-Serif Ebani'l-Ahdi'l-Osmani: Dirasetü Vesaikiye*” (Ahmed 2012) isimli eserlerinde Osmanlı dönemi ele alınırken bu konu ayrıca değerlendirilmiştir. Arapça yayımlardan Muhsin Muhammed Salih'in 2010 yılında yayımlanan ve hem editörlüğünü hem de yazarlığını yaptığı “*Dirasat fi't-Turasi's-Sakafi li-Medineti'l-Kuds*” (Muhsin 2010) başlıklı kitapta konuyla ilgili iki makale yer almıştır. Muhammed İsa Salih'iyye'nin “*el-Osmaniyyun ve Medinetü'l-Kuds: el-Huffaz ala ed-Devri's-Sakafi ve'l-Hadari*” (Muhammed 2010) isimli makalesinde Osmanlı dönemi kütüphaneleri kronolojik bir şekilde ele alınmış ve haklarında ansiklopedik bilgilere yer verilmiştir. Selame el-Hırfı el-Belevi'nin “*el-Müessesatü't-Ta'limiyye ve'l-Mektebat*” (Selame 2010) isimli çalışmasında ise kütüphaneler eğitim kurumları, Müslümanlara ait kütüphaneler, gayrimüslimlere ait kütüphaneler şeklinde ayrılarak ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise kütüphane düzenlemelerine ilişkin görüşlere yer verilmiştir.

Rıbhi Alyan'ın Arapça kaleme aldığı 2009 tarihli “*el-Mektebat fi Medineti'l-Kuds*” (Rıbhi 2009) araştırması ile 2018 tarihli “*el-Mektebat fi Medineti'l-Kuds: Müracaatü Tarihiyye*” (Rıbhi 2018) isimli makalesi en yeni çalışmalardan biri olarak değerlendirilebilir. Rıbhi Alyan çalışmalarında Kudüs'teki kütüphaneleri Osmanlı döneminden ziyade genel olarak İslam tarihi içinde ele almıştır. Söz konusu kütüphaneleri ise mescid-cami, yöneticilere ait kütüphaneler, ulemaya ait kütüphaneler, halkın kullanımına açık kütüphaneler, medrese kütüphaneleri ve hastane kütüphaneleri başlıkları altında bir sıralamaya tabi tutmuş, açıklamalarda bulunmuştur.

Donald Little ile Üner Turgay 1980 tarihli “*Documents from the Ottoman Period in the Khalidi Library in Jerusalem*” (Little ve Turgay 1980), Lawrence Conrad 2000 tarihli “*The Halidi Library*” (Conrad 2000) ve André Raymond 2001 tarihli “*The Khálidiyya Library in Jerusalem: 1900-2000*” (Raymond 2000-2001) adlı makalelerinde Kudüs'ün en mühim kütüphanelerinden biri olan Halidi Kütüphanesi'ni müstakil bir biçimde ve etraflıca ele almışlardır. Little ile Turgay'ın çalışması içeriği bakımından Osmanlı dönemine bilhassa atıfta bulunmuştur. Öyle ki kütüphanenin kısmen içeriği hakkında

bilgi verilmiş ve Haseki Sultan vakfiyesi gibi kimi Osmanlı dönemi belgelerine ev sahipliği yaptığına işaret edilmiştir.

Şemim Emsen (1960) ve Christof Galli (2015) ile Aslan ve Alamlah (2015) de doğrudan olmasa da dolaylı yollardan Osmanlı Kudüs'ü ve Filistin'indeki kütüphanelere değinmişlerdir. Bu çerçevede Emsen Kudüs'ün iskeleleri olan şehirlerdeki kütüphaneleri zikrederek Kudüs'le bir bağ kurulmasını mümkün kılmıştır. Diğer yandan Galli Ortadoğu kütüphanelerini ele aldığı ansiklopedik kitap içi bölümünde ise Kudüs'ün Osmanlı dönemi kütüphanelerine yer vermiştir. Aslan ve Alamlah ilmi hayata değinirken kültür kurumları bahsinde kütüphanelerden bazısının adlarını zikretmiştir.

Bir başka kaynak olarak Merav Mack'ın (2014) hazırlamış olduğu raporda Kudüs'teki tarihi kütüphane, arşiv ve bu kurumların dermelerinde bulunan belge, fotoğraf, harita ve benzerlerinin durumu hakkında dikkat çekici veriler yer almıştır. Kudüs'teki tarihi kaynakların sayısallaştırılması projesi için oluşturulan bu raporda bir tasnife gidilerek Osmanlı Kudüs'ünde yer alan kütüphanelerdeki koleksiyonlara ilişkin bilgiler verilmiştir.

Son olarak, bölge hakkında ve bilhassa matbaa ve yayın konularında araştırmalar yapan Ami Ayalon'un (2002; 2004) 2000 ve 2004 tarihli çalışmalarında başka bir yaklaşımda bulunulmuş, kütüphane ve kitap üzerinden Batı nüfuzuyla gelişen göçlerle Kudüs'teki fikri değişimin teknolojik kökenlerine değinilmiştir.

3. Osmanlı Kültüründe Kitap ve Kütüphane Vakıfları

Osmanlılar, fetihlerinin ardından İzmit, İznik ve Bursa'da tesis ettikleri eğitim kurumlarıyla da ilmi birikim ve hareketliliği mümkün kılmışlardır. Açılan eğitim kurumlarında ve Osmanlı ülkesine gelen alimlerin beraberlerindeki kitaplarla kütüphaneler, başlangıçta ufak koleksiyonlar şeklinde kurulmuştur. Mesela meşhur alim Molla Fenari Yıldırım Bayezid ile aralarında meydana gelen bir anlaşmazlık sonrasında Bursa'dan ayrılmış, memleketine geri döndüğünde beraberinde kitaplarını da getirmiştir. Söylendiğine göre vefat ettiğinde ardında 10.000 kitap bırakmıştır (Hızlı 1998: 49). Devlet kurumsallaştıkça da müstakil kütüphaneler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu cümlelere kanıt olması için Bursa'daki medrese kütüphaneleri misal verilebilir. Kadı sicillerine göre Bursa'daki ilk medrese kütüphanesi Subaşı Eyne Bey Medresesi'nde tesis edilmiştir. Yine kayıtlardan öğrenildiği üzere 1551 tarihli bir belgede Muradiye Medresesi'nde müderris olanların kullanması için Mehmed Çelebi ile Ali Çelebi Efendi kitaplarını vakfetmiştir. 1607 yılındaysa Şeyhülislam Mustafa Efendi'nin kütüphanesinde olan 62 kitap Lütfullah Efendi tarafından medreseye vakfedilmiştir. Keza Müfti Ahmed Paşa, kurduğu medreseye şahsına ait kitapları vakfettiği gibi ayrıca bir kütüphanecinin istihdam edilmesini de sağlamıştır (Hızlı

2012: 33-35). Söz konusu yukarıdaki bu gelenek Fatih Sultan Mehmed'in Sahn-ı Seman'daki medreselere birer kütüphane odası vakfetmesi, 2. Bayezid'in kurduğu saray kütüphanesi ve sonrasında Kanuni Sultan Süleyman ile yaşanan gelişmeler kütüphanecilik bakımından son derece önemlidir. Güçlü ve ilme meraklı sultanların ya diğer coğrafyalardan kitap getirtmesi veya hamisi olduğu alimlerin kendilerine kitap ithafları ya da para karşılığında çoğaltma ile geliştirilen dermeler Osmanlı sarayında özgün ve nitelikli kitap koleksiyonlarının oluşmasına neden olmuştur. Başlangıçta saray ve eğitim merkezli bir kütüphane anlayışı hakimken devletin genişlemesi, yeni bürokratik makamların çoğalması ve buna paralel olarak eğitim kurumlarının artmasıyla kütüphaneler de çeşitlenmiştir. Eyne Bey Subaşı ve Çoban Mustafa Paşa kütüphanelerini Köprülü Kütüphanesi ve sonrasında da 19. yüzyılın kütüphaneleri ve Beyazıt Umumi Kütüphanesi izlemiştir (Türk kütüphaneciliğinin genel seyrini izlemek için bakınız: Erünsal 1991).

Osmanlı kültüründe tesis edenleri nedeniyle kütüphanelerin ayrıca ele alınmaları mümkündür. Osmanlılardaki kütüphanelerin kurulması temel olarak hayri sebepleri içinde barındırır. Bu nedenle tüm kütüphaneler vakıf kurumu şeklinde teşekkül ettirilmiştir. Dolayısıyla kütüphane kuranlar da bu kurumları vakıfların sınırları içinde meydana getirmiş, devamlı olacak şekilde gelir getiren mülkler vakfetmişlerdir. Kitapları bir liste halinde kaydetmiş, kütüphane kurumunda çalışacakların görev tanımları yanında kendilerine yapılacak ödemeler de bir düzene oturtulmuştur. Tarihen köklü, gelirleri güçlü, mütevellileri dikkatli vakıflar uzun süre yaşamış, birçoğu bugüne erişmiştir. Osmanlılarda kütüphane kurumu, devletin halkına sağladığı bir hizmetten daha çok toplumsal dayanışmanın bir sonucu olarak gelişim göstermiştir. Bu bakımdan kütüphane kuranların ilki tabii olarak sultanlar ve onların aileleridir. Sultanlar kurdukları kütüphaneleri kuvvetli finansal varlıklarla desteklemiş ve koleksiyonları da o ölçüde değerli kitaplardan oluşturmuşlardır. Bu silsile sultandan veziriazamlara, şeyhülislamalara, kadıaskerlere ve bürokrasinin diğer önde gelenlerine doğru ilerlemiştir. Diğer silsile ise devletin ileri gelenlerinden tacirlere, ayanlara ve şeyhlere doğru ikinci bir genişleme göstermiş, herkes imkanı ölçüsünde diledikleri yerlerde ya müstakil kütüphaneler kurmuş ya kitap vakfetmiş ya da kütüphaneleri desteklemek için maddi yardımlarda bulunmuşlardır.

Tanzimat'tan sonra devletin merkezileşen bürokrasisi o zamana değin toplumun vakıflarla görülen işlerini de bir değişime tabi tutmuştur. Zira Tanzimat her şeyden önce bir merkezileşme hamlesidir ve dolayısıyla kültürel işler kadar kütüphaneler de bu merkezileşmeden paylarına düşeni almışlardır. İstanbul'da Beyazıt Umumi Kütüphanesi ve Darülfünun Kütüphanesi'nin kurulmalarını da bu gelişmeler ışığında değerlendirmek gerekir. 1917 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 4. kongresinde sunulan "pay-i tahtda mükemmel bir kütüphane-i milli" (Soysal 1976:

253) teklifi aslında müze-i hümayun ve hazine-i evrakın kuruluşları ile de birlikte ele alınmalıdır. Keza vilayetlerde idadi ve rüştiye okullarının açılması yeni kültürel kurum ve okullarda kütüphanelere yer verilmesine de sebep olmuştur. Bilhassa uzak vilayetlerde yabancı devletlerin eğitim ve kültür alanlarındaki girişimleri devletin gayrimüslim tebasını hedeflediğinden merkezi yönetimin attığı adımların arasında eğitim ve kültür de yer almıştır. Bu çerçevede diğer vilayetlerde yapıldığı gibi Kudüs ve çevresinde de matbaalar kurulmuş, gazeteler çıkarılmış ve kitaplar basılmıştır (Ayalon 2002; Ayalon, 2004: 97).

4. Osmanlı Kudüs'ü

Kudüs-i Şerif 1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında Osmanlı topraklarına dahil edilmiştir (el-Aseli 2002: 334). 1520 yılında babası Yavuz'un yerine Osmanlı sultanı olan Kanuni Sultan Süleyman ise Kudüs'te esaslı bir imar faaliyetine girişmiştir. Sultanın Kudüs'ü imar ve ihya çabaları eğitimden iktisada, sosyal kurumlardan kültüre her alanda kendisini göstermiştir. İmar faaliyetlerinin en görünür olanları Kudüs'ün meşhur surlarının tamiri ile ortaya çıkmıştır. Osmanlıların Kudüs'ü imar faaliyetleri şehirden ayrılanaya kadar devam etmiş, çalışmalar neredeyse o vakte kadar kesintisiz sürdürülmüştür (Aslanapa 1989: 17-18).

Osmanlılar bölgeye geldiklerinde, her zamanki gibi kendi norm ve kurumlarını da getirmiş ve zaman içinde şehre nüfuz etmişlerdir. Bir yeri yönetimlerine dahil ettiklerinde gösterdikleri idare becerilerini Osmanlılar burada da sürdürmüş, sancakbeyi, kadı, müftü ve medrese gibi kendi yönetimlerinin simgesi olan kurumları kurarak etkinliklerini pekiştirmişlerdir. Kuşkusuz bunları yaparken yerel kültür ve önceliklere saygı göstererek bir ortak yaşam becerisini de ortaya koymuşlardır. Kuşkusuz bunları yaparken kendi düşünce ve yaşam biçimlerine uygun kurumlarla şehre ve bölgeye nüfuz etme kabiliyetini mümkün kılmışlardır. Şehirde medreseler, mektepler, zaviyeler, yollar, binalar, vakıflar ve kütüphaneler kurarak zengin vakıflarla da desteklemişlerdir. Elbette Kudüs'ün dini konumu Osmanlı yönetimindeki diğer şehirlerden farklılık arz etmekteydi. Kudüs'ün, Müslümanların Mekke ve Medine'den sonra kutsal kabul ettikleri üçüncü şehir olması Osmanlıları şehre karşı daha özenli davranmaya yöneltmiştir (Singer 2016: 133-135). Bu nedenle şehrin hemen her bir köşesinde ya bir medrese ya da bir çeşme gibi vakıf eseri inşa edilmiştir. Böylelikle Osmanlılar şehre idari olduğu kadar zihni bir nüfuz becerisi de göstermiş, kendi yaklaşımlarını kültürel bakımdan yaygınlaştırmışlardır. Kanuni Sultan Süleyman ve ailesi başta olmak üzere yöneticiler, önde gelen kimseler ve benzerleri eliyle sonraki yüzyıllarda da bahsi edilen nüfuz her bakımdan sürdürülmüştür. Şehrin tamir ettirilerek bugüne değin gelen meşhur surları veya Hürrem Sultan'ın eşsiz vakfı bu nüfuz misal olarak verilebilir. Böylece dört yüz yıllık bir sürenin sonunda Osmanlı

Kudüs'ü meydana getirilmiştir (Muhsin 2010: 161-210).

Osmanlı idaresinin Müslümanlar bakımından etkileri bulunsa da asıl farklılaşma Hıristiyanlar üzerinde olmuş, şehre gelen Hıristiyan hacı sayısında bir artış yaşanmıştır. Bu artışın bir benzeri Osmanlıların şehre yaptıkları hizmetlerde de görülmüştür. Memlûkler zamanında yapılmış olanların haricinde Osmanlılar da hem Harem hem de şehrin diğer bölgelerinde okullar, medreseler, hankahlar ve zaviyeler inşa ettirmişlerdir. 1672 tarihinde Evliya Çelebi'nin yazdığına göre Kubbetü's-Sahra'nın altında 200 medrese odasıyla birlikte şehirde irili ufaklı 360 medrese ve zaviye bulunmaktadır. Ayrıca, 7 darülhadis, 10 darülkurra, 40 sıbyan mektebi ve farklı tarikatlara ait 70 tekke de şehirde yer almaktadır (Evliya Çelebi 2011: 512-524; Evliya Çelebi 2013: 92a-94b). Osmanlılar zamanında hem bu kurumlar tamir edilmiş hem de yenileri yapılarak Kudüs'ün eğitim hayatı zenginleştirilmiştir.

5. Osmanlı Kudüs'ündeki Kütüphaneler

Osmanlı kitap ve kütüphane kültürü, kendisinden önceki kitap ve kütüphane kültürünün bir devamıdır. Bu kültürün ortaya çıkıp güçlü bir şekilde devam etmesinin arkasında ise hem gündelik ihtiyaçların hem de dini sorumlulukların etkisini içeren bir miras bulunmaktadır. Söz konusu bu miras Bağdat, Fustat ve Vasıt gibi siyasi ve idari merkezlerde ortaya çıkarak kendisini göstermiştir (Çeşitli örnekler için bakınız: Atiyeh 1995; Kohlberg 1992). Söz konusu bu gelenek Kudüs'te de devam etmiştir.

Yukarıdaki iddialara kaynak olarak Kudüs Salihye Medresesi'ndeki talebelerin araştırmalarında kullanmaları için medresenin bağlı olduğu vakfın hankahında bir kitaplığın yer aldığı gösterilebilir. Söz konusu bu kitaplığın konu zenginliği içerdiği ve Eyyübilerle Memlûkler zamanında da etkin bir biçimde kullanıldığı kayıtlardan öğrenilebilmektedir (Zayan 2012: 42). Diğer yandan Kudüs hem merkez hem de çevresiyle birlikte ele alınmalıdır. Bu yüzden şehrin sınırlarının etrafıyla birlikte düşünülmesi gerekir. Öyle ki Akka ve Yafa, Kudüs'ün iskeleleri mahiyetindedir ve bu iskeleler Kudüs'ün denizaşırı ağlarını ve dolayısıyla da diğer şehirlerle olan bağlarını kurmaktadır. Mahiyetleri hakkında yeterince bilgi olmamakla birlikte bu tasarı içinde Mehmed Paşa'nın 263 kitapla Yafa'daki Cami-i Kebir'de, Mehmed Efendi'nin de 210 kitapla Gazze'de açtığı Müftü kütüphanelerinin en azından isimlerinin anılması doğru olacaktır (Emsen 1960: 35).

el-Aseli'nin bildirdiğine göre Osmanlılar Mercidabık sonrasında şehre girdiklerinde 15 medrese ve burada ders okutan bir düzine müderris ile yüzlerce öğrencinin yanı sıra şehrin kendine has kutsallığı yüzünden yüzlerce zaviye, hankah ve benzeri vakıf işler halde bulunmaktaydı. Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Osmanlılar Kudüs'te zengin bir kültürel atmosferle karşılaşmış olmalıydılar. Çünkü medreselerde

okuyan öğrenciler yanında zaviye gibi diğer kurumlar ve kuşkusuz Haremü's-Şerif'teki eğitim faaliyetleri devam ettirildiğinden, okullarda, hayır kurumlarında ve müderrislerin [medresede ders okutanlar] evlerinde irili ufaklı kütüphaneler bulunmaktaydı (al-Asali 2000: 285). Bu bağlam içinde el-Aseli Kudüs'teki kütüphaneleri halka ait olanlarla özel kütüphaneler olarak ikiye ayırmakta ve resmi kütüphaneleri de kendi içinde Haremü's-Şerif'teki Kubbetü's-Sahra ile Aksa Camii içindeki kütüphaneler, medrese kütüphaneleri ve manastırlardaki kütüphaneler olarak üç bölümde değerlendirmektedir (al-Asali 2000: 286).

Keza, öğrencilerin devam ettikleri medrese ve zaviyelerde kuşkusuz kitap ihtiyacı söz konusu olmuştur. Bu ihtiyacın yanı sıra kitapla ilgili başka alanların gelişmesi de söz konusudur. Örnek olarak kitapların ciltlenmesi şehirde bir ticari faaliyet meydana getirmiştir; bu yüzden kütüphane ve kitap içerikli alanlar canlı kılınmıştır. Bu çerçevede babası da benzer işi yapmak için berat sahibi olan Hindistan kökenli Şeyh İbrahim Keşmiri'nin 1730 yılında Kudüs'teki kitapçılar ve ciltçilerin reisi olarak atandığı bilgisi dikkat çekici bir vesika olarak kabul edilebilir. Öyle ki kaynaklar benzer bir durumun 1680-1690'larda söz konusu olduğunu bildirmektedir. (Cohen 2001: 177).

Osmanlıların ayrılanakadar Kudüs'e büyük saygı gösterdikleri herkeşçe bilinmektedir. Bilhassa 2. Abdülhamid döneminde eğitime yapılan yatırımlardan Kudüs'ün ciddi pay aldığı söylenebilir. Keza aynı dönemlerde yabancı misyonların da bölgede yoğun bir okullaşmaya gittikleri hatırlanmalıdır. Bu yüzden eğer bir karşılaştırma yapmak gerekirse ilgili dönemde Suriye, Beyrut ve Kudüs gibi yerlerde 21 rüştiye ve idadiye karşın 50'ye yakın azınlık ya da yabancılara ait okulun kurulduğukaynaklar u hatırlanmalıdır. Ayrıca 1904 yılı kayıtlarına göre Kudüs Sancağı'nda 29 resmi okul, 10 medrese ve 83 gayrimüslim, 72 de yabancılara ait okulun olduğu düşünülürse eğitim faaliyetlerinin ne ölçüde geliştiği anlaşılabilir (Zengin 2017: 595). Öyle olunca Osmanlı ya da yabancı okullar içinde herhangi bir ayrıma gitmeksizin kütüphane ya da kitap bölümlerinin olması kuvvetle muhtemeldir.

Özellikle Osmanlıların uzak vilayetlerinde yabancı devletlerin eğitim ve kültür alanlarındaki girişimleri devletin gayrimüslim tebaasını hedeflediğinden merkezi yönetimin attığı adımların arasında eğitim ve kültür de yer almıştır. Bu çerçevede diğer vilayetlerde yapıldığı gibi Kudüs ve çevresinde de matbaalar kurulmuş, gazeteler çıkarılmış ve yoğun bir biçimde kitaplar basılmıştır (Ayalon 2002; Ayalon 2004: 97).

Müslümanlara Ait Kütüphaneler

Kudüs, tarih boyunca sahip olduğu önemi Osmanlılar zamanında koruyup sürdürmüştür. Hem bir dini ziyaret mekanı olması hem de Haremeyn yolu

üzerinde bulunması Kudüs'ü diğer dinlerin yanı sıra Müslümanlar için de ayrıca önemli kılmıştır. Gerek yolu üstünde olanlar gerekse hac ziyareti esnasında Kudüs'e uğrayanlar için şehir bir bilgi merkezi konumunda olmuştur. Müslümanların üçüncü kutsal şehri olan Kudüs'te bu nedenle eğitim ve ilgili alanlar fazlasıyla gelişmiş, bu bakımdan Kudüs ve çevresinde birçok kütüphane yer almıştır. Ancak bu kütüphanelerin bazıları günümüze kadar ulaşamamış, bazıları da fiziken mevcut olmakla birlikte faaliyet dışı kalmıştır (İsam 2009: 101-102).

Kudüs'ün en eski ve kıymetli kütüphanesi Aksa Kütüphanesi olagelmiştir (Selame 2010: 296-297). Muhtemelen inşa edildiği ilk günden itibaren bağış ve vakıf kitaplarla da zenginleşmiştir. Bugün için 1000'i elyazması, 2000'i nadir 10.000 civarında esere ev sahipliği yapmaktadır (Mack 2014: 18). Söz konusu bu eserlerin yarısı ise mushaf ve Kur'an'ı Kerim cüzlerinden meydana gelmektedir (Esad 1976). Dini bir kimliğinin olması nedeniyle kütüphane muhtemelen mabet [Aksa Camii] içinde gelişim göstermiştir. Memlükler ve daha öncesine ait koleksiyonların Osmanlı döneminde nasıl bir gelişim gösterdiği yeni araştırmaları gerektirmektedir. Buna karşın Aksa Kütüphanesi'nin, Osmanlılar döneminde de Kudüs'teki entelektüel hayatın merkezinde olması muhtemeldir. Bu iddiaya Aksa'daki odasında bulundurduğu kitapları çalınan ve el-Halil'de hırsızın evinde bulunan Erzurumlu Yahya bin Abdullah'ın davası örnek gösterilebilir. Bu koleksiyonun içinde Molla Mahmud isimli birinin kitaplarının olduğu da yine kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bir başka örnekte ise Kubbetü's-Sahra'nın içindeki Hacerü'l-Muallaka'nın (Muallak Taşı) imamlığını yapan eş-Şeyh Şeref Musa ed-Diri öldüğünde ardında pek çok kitap bırakmıştır. Kitapların bir listesi ise türlerine göre ayrılarak terekesine kaydedilmiştir (Ahmed 2012: 168).

Kudüs'teki kütüphanelerin varlığına işaret edecek olan en önemli vesikalar bu kütüphanelerin vakfiyeleridir. Görüleceği üzere Halidiye Kütüphanesi özgünlük ve nitelikli hali ile ilk dikkati çeken olsa da öncesinde başka kütüphanelerin varlığına da rastlanılmaktadır. Bu duruma misal olarak Mescid-i Aksa'nın imamı olan Yahya Şerafeddin Muhammed ibn Kadı es-Salt'ın vakfiyesi verilebilir. es-Salt fıkıh, hadis, tefsir ve başka konulardaki yüzü aşkın kitabını vakfiyesine kaydetmiş ve bu kitapları 1598 tarihli vakfiye ile de vakfetmiştir. Kitapları Aksa'nın kuzey revaklarındaki Emiyye Medresesi'nin bir katında bulunan es-Salt, bu odayı ofisi olarak da kullanmıştır (al-Asali 2000: 288; Ahmed 2012: 200).

Bir başka vakfedilmiş kütüphanenin vâkıfı ise Muhammed el-Halili'dir. Eğitimini Ezher'de tamamladıktan sonra 1695 yılında Kudüs'e dönerek şehrin Şafii müftüsü olmuştur. Bir ilim adamı ve müftü olan el-Halili çoğu defa işinin gereği olarak meydana getirdiği kütüphanesini bir vakfiye ile vakfetmiş, kitaplarını da vakfiyeye

kaydettirmiştir. el-Aseli'nin aktardığına göre kütüphanede vakfiyede kayıt altında alınmış farklı konulardan 7000'e yakın kitap bulunmaktadır (al-Asali 2000: 288).

19. yüzyıl Kudüs'ünün en önemli kültürel kurumu kuşkusuz Halidiye Kütüphanesi'dir. Kökleri 17. yüzyıla kadar ulaşan Halidiye Kütüphanesi Osmanlı döneminin sonlarında kurumsallaşmaya gitse de kuruluş tarihi muhtemelen daha eskidir. Kütüphanenin kurucusu Kudüs mahkeme katiplerinden Muhammed Sunullah el-Halidi olup 1727 yılında öldüğünde kütüphanenin nüvesini oluşturacak kitaplarını çocuk ve torunlarına bırakmıştır (al-Asali 2000: 287). İlkın Memlûkler zamanında kayıtlarda adı geçen el-Halidilerin kitaplarını 1721 yılında vakf-ı zürri olarak vakfettiği bilinmektedir. Zaten Muhammed Sunullah'ın yaşadığı dönemde kitap vakfedecek denli önemli bir kişilik olduğu yine kayıtlardan anlaşılmaktadır (Conrad 2000: 191-192). Kütüphanenin 1727'de kurulduğuna dair birtakım tartışmalar mevcutsa da, vakfın, aile üyelerinden Ragıb el-Halidi tarafından 1900 yılında ele alınarak yeniden kurulduğu kabul edilmektedir. Bir rivayete göre bu kütüphanenin ihyasında Ragıb el-Halidi'nin annesi Hatice Hanım'ın vasiyetinin bir etkisi bulunmaktadır (Esad 1976). Bu tarihten sonra kütüphane ilk olarak Halidi ailesine ait Babü's-silsile'deki eski bir yapıda açılmıştır. Bu yapının eski fotoğraflardan nasıl bir biçimde olduğu kolayca anlaşılabilir. Kudüs'te günümüz halk kütüphanesi niteliğinde Müslümanlar tarafından açılmış olup bu kurumdan tüm öğrenciler faydalanmış olmakla birlikte ödünç alma imkanı söz konusu edilmemiştir. Kütüphane daha sonra aile üyelerinin katkılarıyla zenginleşmiş, Bernameci'l-Mektebetü'l-Halidiyyeti'l-Umumiyye isimli kataloğu Kudüs'e sürgün olarak gönderilen Şamlı alim, yazma eser bilgini ve Şam Umumi Kütüphanesinin eski müdürü Tahir el-Cezairi'nin eliyle hazırlanmıştır (Velid 2006: 29). Böylece Ragıb Efendi ile tanışması neticesinde kütüphanenin kataloğunun yapılması Tahir el-Cezairi'ye emanet edilmiştir (al-Asali 2000: 289; İsam 2009: 107).

Halidiye Kütüphanesi, Kudüs söz konusu olduğunda pek çok bakımdan mühim bir konumda yer almaktadır. Bu iddia, muhtemelen, pek çok Osmanlı belgesine sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu belgelere Haseki Sultan vakfiyesinin söz konusu kütüphanede bulunup yayınlanması misal olarak gösterilebilir (Stephan, 1944). Kütüphanenin dermesi içinde Osmanlı döneminden kalma ayrıca zengin bir de arşiv muhafaza edilmektedir (Conrad 2000: 194; Little ve Turgay 1980). Bununla beraber, kütüphanede, 1606 yılından itibaren çeşitli aileler ve alimler tarafından vakfedilmiş kitap koleksiyonları da yer almakta, kütüphaneye kitap bağışlayan isimler arasında Yusuf Ziya Bey, Ruhi Bey ve Ahmed Bedevi Bey de bulunmaktadır (Esad 1976).

Kütüphanenin dermesi Osmanlı üst yönetiminde aktif görevlerde bulunanların yanı sıra Kudüs'te yargı faaliyetleri içinde olan diğer üyelerin katkılarıyla da sürekli

zenginleşmiştir. Doğal olarak başlangıçta daha çok tefsir, hadis, fıkıh ve benzeri dini literatüre ilişkin elyazması kaynaklar kütüphanenin koleksiyonunu oluştururken daha sonra ihtiyaca göre yeni basım kitaplar da dermeye dahil edilmiştir. Kütüphanenin zengin koleksiyonu vakfiyeden itibaren sürekli değişmiş, zaman zaman yapılan bağışlarla da sayı artmıştır. Bu sayı, 1900 tarihli kayda göre 960'ı elyazması 2168, 1917 yılında 4000, 1. Dünya Savaşı sırasında kütüphaneyi ziyaret eden el-Arifî isimli birinin tahminine göre de 12.000'den müteşekkildir. Abdullah Muhlis 1917 yılında kütüphanede zaman geçirmiş ve bilhassa elyazmaları üzerinde çalışmalar yapmıştır. 2. Dünya Savaşı sırasında ise Esad Talas kütüphanenin sahip olduğu nadir ve elyazması kitapların detaylı bir envanterini çıkartmıştır (Conrad 2000: 200-207).

Kütüphanenin zenginleşmesinde 17. yüzyılın ilk yarısında Ahmed ibn Muhammed el-Halidi, 18. yüzyılın ikinci yarısında Ahmed ibn Hasan el-Halidi, Hüseyin ibn Muhammed el-Halidi, 19. yüzyılda Ahmed ibn Abdurrahman el-Halidi buldukları konum ve yazdıkları eserlerle dedelerinin kurduğu vakfa kimi kez eserleriyle kimi kez de fikri bir biçimde destek olmuşlardır (Conrad 2000: 194). Halidi ailesi sadece yukarıda adları anılanlardan meydana gelmemiştir. Keza 19. yüzyılın ilk yarısında Anadolu Kadıaskeri olan Musa el-Halidi ile Yafa, Gazze, Mutki gibi yerlerde yöneticilik yapmış olan Yusuf Ziya el-Halidi ve Osmanlı'nın Bordo konsolosu ve mebusu Ruhi el-Halidi mühim şahsiyetlerdir. Zira sonuncusu İstanbul'da eğitim görürken gözlediği gelişmeleri belediye başkanı olduğunda Kudüs'te uygulamaya sokmuştur (Mertoğlu 2013: 32). Bu bakımlardan Halidi ailesi ile Osmanlı nizamı arasında yakından bağlar söz konusu olup kültürel konularda derin ilişkiler mevcuttur. Hemen hemen aile fertlerinin her biri biriktirdikleri kitapları kütüphaneye devretmişlerdir. Bu kitaplarla, en azından son dönem Osmanlı düşünce dünyasının, nasıl olup da Kudüs'e eriştiğini görmek hem kolay hem de mühimdir. Misal olması bakımından bu kitapların arasında İbnü'l-Esir, Ebu'l-Fida, İbn Haldun, es-Suyuti, el-Caberti ve Ahmed Cevdet Paşa'nın kâinlerinin bulunduğu not edilebilir (Conrad 2000: 201).

Kütüphanenin dermesinde bölgeden olduğu kadar, Anadolu, Balkanlar ve Haremeyn'de yazılmış olan kitaplar da yer almaktadır. Dolayısıyla hem dermesinin zenginliği hem de kurucularının Osmanlı bürokratik düzeni içindeki varlıkları sahibi ve koruyucusu oldukları Halidiye Kütüphanesi'nin Osmanlı kültürel düzeninin bölgedeki en özgün örneklerinden biri haline getirmekteydi. Kütüphane 19. yüzyılın başında Ragıp el-Halidi tarafından yeniden ele alınarak açıldığında artık Kudüs'ün siyasi mevkii de farklılık göstermeye başlamıştır. Batılı ülkelerin etkinlik göstermelerinin artarak sürmesi Osmanlı'nın şehirdeki son dönemlerinde söz konusu siyasi nüfuzlara nispeten set görevi görmekteydi. Ancak Osmanlıların şehirden ayrılmalarından sonra Halidiye Kütüphanesi'nin konumu ve misyonu da

zamanla değişiklik göstermiş olmalıdır. Bu zaman aralığında 1. Dünya Savaşı, İngiliz mandası ve yoğun Yahudi göçleriyle karşı karşıya kalan Müslüman ve Arap nüfus için kütüphane kültürel bir sığınak işlevine bürünmüş bulunmalıdır.

el-Aseli'nin bildirdiğine göre mahkeme kayıtlarında Kudüs'te bulunan şahsi kütüphanelere ilişkin çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Özellikle ulema sınıfının kendilerine ait kitapları evlerinde bulundurduklarına dair kayıtlar yine mahkeme kayıtlarından elde edilebilmektedir. el-Aseli'nin sicillerden naklen örnek olarak verdiği kayıtlara göre Osmanlı Kudüs'ünde ulemanın kitap sahipliği yaygın ve gelenekseldir. Aslında bunda şaşılacak bir durum da söz konusu değildir. Medresede hocalık yapan müderrisin, zamanında kendi eğitimi sırasında çalışmak için kitap istinsah [kopyalayarak çoğaltma] etmesi muhtemeldir. Diğer yandan eğitim faaliyetlerinde kullanmak için kitap istinsah ettirdiği gibi satın da almış olabilir. Bu bakımdan ulemanın şahsi kütüphanelerinin olması Osmanlı kültüründe sıradan ve alışıldık bir davranış biçimidir. el-Aseli'nin verdiği ve yukarıda işaret edilen örneklerden kimisine göre, Kubbetü's-Sahra'nın imamı olan Şeref Musa ed-Dairi yüzden fazla kitabını 1576-1577'de, yine Kudüs kadılarından Muhiddin Muhammed ibn ed-Düveyk ise yüz elli kitabını 1598'de vasiyet etmiştir. Başka bir örnek olarak 1739 yılında vefat eden Muhammed isimli Kudüs müftüsünün de tıp ve felsefe kitapları yanında Katip Çelebi ve başka kitaplarını vasiyet ettiği bilinmektedir.

Kudüs'ün Hanefi müftülerinden Ahmed ibn Muhammed el-Muvakkit de öğrencilerin faydalanması dileği ile şahsi kütüphanesini 1767 yılında vakfetmiştir. Kudüs'ün bir başka müftüsü Hasan ibn Abdüllatif el-Hüseyni de kıymetli kütüphanesini 1786 yılında kurduğu vakfa bırakmıştır. Muhammed ibn Budeyri el-Kudusi hem evini hem de kitaplarını 1790 yılında vakfetmiştir (al-Asali 2000: 287; Ahmed 2012: 200).

Budeyriye Kütüphanesi, Şeyh Muhammed ibn el-Budeyri ve ailesi tarafından kurulmuştur. Kütüphane Haremü's-Şerif yakınlarındadır. Söz konusu kütüphane şeyhin şahsi eserlerinden müteşekkil olup zamanla Kudüs'ün başka önde gelen ailelerinin koleksiyonlarıyla da zenginleştirilmiştir. Bahsi edilen kaynaklardan bazıları Şeyh el-Alemi, Askalani, Zübeydi, Şarkavi ve Hüseyni ailelerinin meydana getirdiği koleksiyonlardır (Mack 2014: 21). İrili ufaklı bu koleksiyonlara dahil edilebilecek diğer dört ufak koleksiyonu ise Şeyh Abdullah bin en-Nekrazan, Şeyh Abdullah Efendizade, Şeyh Süleyman Efendi ve Abdülhay Carullah'ın kileri oluşturmaktadır (Selame 2010: 311-312; Rıbhi 2009. Osmanlı döneminde adları geçen kütüphanelerin genel bir listesi için bakınız: Ahmed 2010: 383-405; Selame 2010: 296-314).

Kudüs'teki dini kurum kütüphanelerine Özbekiye Zaviyesi içindeki kütüphane misal olarak verilebilir. Kütüphanenin 1616 yıllarında Şeyh Muhammed Bahaeddin

el-Buhari tarafından kurulduğu düşünülmektedir. 200 civarındaki elyazmasının nitelik olarak tasavvufa ilgili olduğu belirtilmektedir (Mack 2014: 22). Kudüs'ün aileler tarafından oluşturularak vakfedilmiş iki ufak kütüphanesini ise 1850 yılında Şeyh Burhaneddin tarafından vakfedilmiş ve 170 elyazmasından müteşekkil el-Hatib Kütüphanesi ile astronomi ve dini içerikli 42 elyazmasından oluşan el-Acluni Kütüphanesi meydana getirmektedir (Mack 2014: 24-25).

Eşrefiye ve Kadiriye medreselerinin içinde de klasik bir yaklaşımın sonucu olarak kütüphanelerin olduğu bilinmektedir. Yükseköğrenim dışında Osmanlılarda 19. yüzyıl eğitim girişimleri içinde açılmış okullarda da kütüphanelerin tesis edildiği söylenebilir. Misal olarak Eminiye'nin yöneticisi Muhammed Salih el-İmam'a ait kitapların kullanıldığı bir salonun okulda bulunduğu bahsedilmektedir (Aslan ve Alamleh 2015: 97). Yukarıda dile getirilen tahmin çerçevesinde Kudüs'te bulunan bir kurum içi kütüphanenin Selahaddin Eyyübi Külliye-i İslamiyesi'nde kurulduğu talimatnamesinden anlaşılmaktadır. 28 Ocak 1915 yılında Osmanlıların bölgedeki büyük umutlarının parlak bir örneği olarak açılan bu okul 9 Aralık 1917 yılına kadar açık kalmıştır. Yörede hızla siyasallaşan ortamın Osmanlı lehine döndürülmesini hedefleyen okulda, talimatnamede yazdığı üzere, dershaneler, yatakhane ve yemekhanenin yanı sıra bir de kütüphanenin bulunduğu anlaşılmaktadır (Zengin 2017: 608).

Ayrıca mahiyetleri hakkında malumat ve bilgi bulunmayan kimi Kudüs koleksiyon ve kütüphaneleri ise şu şekilde sıralanabilir: Daru'l-Kütübi'l-Fahriyye, Hizanetü Âli Kattine el-Hanbeliyye, Hizanetü Üstad Muhlis, Hizanetü Şeyh Mahmud el-Lahham (Esad 1976).

Gayrimüslimlere Ait Kütüphaneler

Hıristiyanlara Ait Kütüphaneler

Ortodoks Patriklik Kütüphanesi Kudüs'te Osmanlı döneminde de varlığı sürdürülen önemli kütüphanelerden biri olarak sayılabilir. On bir dilde 2500'e yakın el yazması ile şehrin nitelikli kütüphanelerinden, belki de en başta gelenidir. Farklı tarihlerde yazılmış oldukça eski elyazmaların mevcut olduğu öğrenilmektedir. Söz konusu kütüphanede bulunan yazmaların 1883 yılında bir kataloğu da yapılarak basılmıştır. 1897 yılındaysa Papadopoulos Kerameos isimli bir alimin Yunanca metinleri derleyerek yayımladığı yine sonraki çalışmalardan öğrenilmektedir (al-Asali 2000: 287).

St. Saviour Kütüphanesi ise Kudüs'teki mezheplere göre oluşturulmuş düzende Katoliklerin ilmi merkezlerinden ve kütüphanelerinden birini meydana getirmektedir. Hıristiyan bölgesinde yer alan kütüphane, diğer cemaat kütüphanelerinde olduğu

gibi Memlûkler ve Osmanlı dönemine ait belgeleri içermektedir. Söz konusu olan kütüphanenin Siyon Dağı'nda kurulduğu, ancak 1558 yılında bugün bulunduğu yere taşındığı belirtilmektedir. Söz konusu kütüphanenin içinde Plutarhos, Titus, Gaius, Hippokrat ve Galen'e ait dini içerikli kitap ve risalelerin bulunduğu kayıtlarda geçmektedir. 1892 yılında kurulmuş St. George Katedrali ve kolejinde de özel bir kitap koleksiyonunun olduğu bilinmektedir. Keza yine Katolik kurumları arasında sayılabilecek bir Benedikten manastırı olan Dormition Manastırı ve ayrıca Ratisbone Manastırı'nda da koleksiyonların bulunduğu literatürde geçmektedir (Galli 2015: 114). Kudüs'te dini cemaatlerin sahibi olduğu başka mabet ve manastırlarda da kitap koleksiyonlarının bulunduğu not edilmiş durumdadır. Literatürde haklarında nitelikli açıklamaların olmadığı bu koleksiyonlar ise Katolik cemaatine ait St. Paul Yurdu ve Siyon Manastırı ile Melkitlere ait St. Anne Kilise ve manastırı, kitap koleksiyonu bulunan mabetler listesine eklenebilir (Schidorsky 1998: 265).

Kudüs'te eskiden beri var olan Ermeni cemaatinin bir patrikliği ve bu patriklikte de bölgenin eski ve önemli kütüphanelerinden biri yer almaktadır. Kaynaklarda geçtiği üzere Ermenice kaynakların yanı sıra Ermeni cemaatine verilmiş fermanlar da söz konusu kütüphanenin dermesini oluşturan unsurlardan sayılabilir. Söz konusu kütüphanenin 15. yüzyılda kurulduğu belirtilmektedir. St. James Manastırı'nda muhafaza edilen kütüphanede Ermenice başta olmak üzere Süryanice, Amharice, Koptça, Arapça ve Türkçe yaklaşık 3800 elyazmasının bulunduğu aktarılmaktadır (al-Asali, 2000: 287; Galli 2015: 113-114). Söz konusu kütüphanenin müze ile birlikte modern anlamda ilk kez Kudüs Ermeni patriği Esayi Garabedian tarafından 1854 yılında tesis edildiği de literatürde geçmektedir. Kudüs Ermeni patriğinin 1857 yılında bir kataloğunu yaptırdığı belirtilen kütüphanenin kitap listesindeki kitap sayısı 1004'tür (Shay 2012: 331). Başka bir kaynağa göre ise kütüphanenin kitap sayısı 20.000'i aşkındır (Schidorsky 1998: 264).

Süryani Kadim Kilisesi'nin Kudüs'teki St. Mark Manastırı Kütüphanesi'nin de şehirdeki en eski kütüphanelerden biri olduğu değerlendirilmektedir. Kütüphanenin 1925 yılında bir kataloğu yapılabilmıştır. Türkçe ve Arapça eser ve vesikaların olduğu kütüphanenin en eski yazılı eserini 1421 tarihli bir belge oluşturmaktadır (al-Asali 2000: 287). Doğu kiliseleri arasında sayılacak olan Kudüs'teki Habeşlilere ait Deyrû's-Sultan Manastırı'nda da kıymetli bir koleksiyonun bulunduğu kayıtlarda geçmektedir. Söz konusu bu koleksiyonda hem bölgede faaliyet gösteren Habeşlilerin gündelik yaşamları hem de dini konuların ele alındığı çok sayıda Amharca yazılı özgün yazma bulunmaktadır (Ancel ve Lemire 2017: 107).

Kudüs ve çevresinin Avrupa'nın önde gelen ülkelerinin siyasi açıdan dikkatini çekmesi bölgeye yönelik planlar yapmasıyla sonuçlandı. Kudüs'te Müslümanlar

arasındaki kütüphane kurumları daha çok ailelere ait olarak özel biçimde gelişim gösterirken, gayrimüslim kütüphaneleri ya manastır ve kiliselerde bulunmaktaydı ya da okullarda veya yabancı ülke misyonlarında kurulmaktaydı. Konuya ilişkin ilk girişim bölgeye de ilk gelen ülkelerden Almanya tarafından yapılmıştır. Almanya öncelikle bölgedeki var olan kütüphanelerin niteliklerini değiştirmeye çalışmıştır. İlk olarak Prusya konsolosluğunda bulunan kütüphanenin düzenlenmesiyle işe başlamış bu konuda da Königsberg'ten bir oryantalist olan Ernst Gustav Schultz'u görevlendirmiştir (Schidorsky 1999: 28). Bu çerçevede Alman imparatorunun özel ilgisi ve Schultz'un gayretleriyle akademik bir kütüphane olarak Königliche Bibliothek zu Jerusalem, Türkçe adıyla Kudüs Kraliyet Kütüphanesi 10 Mart 1847 tarihinde Kudüs'te kurulmuştur. İlerleyen zamanlarda çeşitli zorluklar çekilmişse de Almanya'daki üniversite kütüphanelerinin de yardımıyla kurum hızla evrilmiş ve kütüphanelerdeki fazla kopyaların buraya gönderilmesi ile derme süratle geliştirilmiştir (Schidorsky 1999: 29). Almanya, Institut für Altertumwissenschaft des Heiligen Landes ve Orientalisches Institut der Goerres Gesellschaft'da da bir kütüphane kurma yoluna gitmiştir (Galli 2015: 114; Schidorsky 1998: 266). Bu türlü kütüphaneler kervanına Ruslar Rus Ortodoks Cemiyeti Kütüphanesi, 1900'da da Dominikenler İncil ve Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi ile dahil olmuştur (Rıbhi 2018: 128).

Almanya'nın yaptığının bir benzerini Birleşik Krallık ile Fransa gibi ülkeler de yapmıştır. Bunlara örnek olması bakımından École Biblique et Archéologique Française de Jérusalem kurulmuştur. Başka bir araştırma kütüphanesi ise American Scool of Oriental Research'dür. Bu türlü araştırma enstitülerine Birleşik Krallık, Kudüs konsolosu olan James Finn'in 1849'da kurduğu Jerusalem Literary Society ile katılmıştır. Söz konusu bu dernek daha sonra büyük ve önemli bir kütüphane şeklinde çalışmalarına devam etmiştir (Galli 2015: 114; Shay 2012: 333).

Batılı ülkelerin çeşitli nedenlerle Kudüs'te kurdukları eğitim ve araştırma kurumlarında kütüphanelere muhakkak yer verilmiştir. Başlangıçta birkaç yüz kitapla meydana getirilen bu kütüphaneler ilerleyen dönemde önemli araştırma merkezlerine dönüşmüş ve bölgede önemli roller üstlenmişlerdir. Keza söz konusu bu kurumlarla benzer biçimde Kudüs'te Birleşik Krallık 1839, Prusya 1842, Birleşik Devletler 1844 ve Avusturya 1849'da açtıkları konsolosluklarda muhakkak kütüphane bölümlerine yer vermişlerdir. Öyle ki bu çerçevede Birleşik Krallık ile Prusya konsolosluklarında açılan konsolosluk kütüphaneleri ayrıca anılmalıdır.

Yahudilere Ait Kütüphaneler

Kudüs ve etrafındaki ilk Yahudi cemaatlerine ait kütüphaneler 1883-1919 yılları arasında kurulmaya başlanmıştır (Galli 2015: 114). 19. yüzyılın ortasından itibaren

Filistin'de yoğunlaşan Yahudi göçü, beraberinde önce demografik yapıyı sonrasında da kültürel atmosferi değiştirmiştir. Bölgeye göre nispeten farklı eğitim süreçlerinden geçmiş olarak gelen göçmenlerin de o ölçüde farklı ihtiyaçları ortaya çıkmıştır. Geldikleri Minsk, Riga, Bialystok ve diğer şehirlerdeki entelektüel vasat ile bağlarını kopartmamış, sürekli temas halinde olmuşlardır. Bu nedenle geldikleri yerlerdeki kültürel kurumlardan biri olan kütüphaneyi de beraberinde getirmişlerdir. Bu çerçevede Yahudi göçmenler arasındaki ilk kitaplıklar birer göçmen-işçi yerleşimleri olan Rishon Le-Zion'da 1887, Rehovot'da 1891, Petah-Tikva'da ise 1904 yıllarında kurulmuşlardır. Petah-Tikva'daki işçi kütüphanesi Ya'akov Bernstein-Cohen'in kendi evinin üç odasında yeniden açıldığında kütüphanede Bernstein-Cohen'in kendi başlattığı ve Siyonizmle ilgili yaklaşık 500'e yakın kitap bulunmaktaydı. İkinci göç akımı ile hızla artan göçmen sayısı Yahudilerin alışık olduğu kitaba talebi arttırmış, bunun sonucunda Petah-Tikva'da yeni bir kütüphanenin açılması söz konusu olmuştur. Bu ihtiyaç öyle bir boyuta ulaşmıştır ki diğer yaşamsal ihtiyaçlardan daha çok talep edilir bir seviyeye yükselmiştir. Bu girişimlerden sonra 1905'te Yafa, 1911'de Yahudiye, 1916'da ise Galile'de göçmenlere yönelik yeni kütüphaneler açılmıştır. Bilhassa Berl Katznelson'ın büyük hizmetlerinin bulunduğu girişimlerde çiftliklerde yaşayan göçmenler için mobil kütüphane araçları tesis edilerek kütüphane hizmeti çiftçilere ulaştırılmış, gerektiğinde de seminerler verilerek buralarda yaşayanların bilgi seviyesi yükseltilmeye çalışılmıştır (Schidorsky 1988).

Hemen hemen Kudüs'te bulunan tüm Hıristiyan ve Yahudi misyon kuruluşları ile mezheplerinin kendilerine ait kütüphaneleri mevcuttu. Öyle ki duruma göre bazen faaliyet alanları sonucunda bu irili ufaklı kütüphaneler çalışmalarını sonlandırabilmişlerdir. Misal olarak Eliezer ben-Yehuda tarafından açılmış bir kütüphaneye sahip olan Ortodoks bir çevre tarafından Montefiore Kütüphanesi kapatılmış, bunun karşılığında 1892 yılında ilk halka açık Yahudi kütüphanesi açılmıştır. Adını hümanist bir Yahudi aliminden alan kütüphane Abrabanel Midraş Kütüphanesi ise çeşitli bağışlarla yaşama geçirilmiştir. ben-Yehuda 2000 ve siyonist doktor, Joseph Chasanowich 10.000 civarındaki değerli, nadir kitap ve elyazmasını Bialyostk'tan Kudüs'e göndermekle kalmamış, diğer dindaşlarına da benzer bağışlarda bulunmayı tavsiye etmiştir. 1904'ten sonra ise yaşanan ilk Aliya'nın hemen sonrasında söz konusu kütüphane 22.000'lik bir mevcudu ile son derece önemli bir mevkiye yükseltmiş olmalıdır. Bu kurum daha sonra İbrani Üniversitesi'ne, dolayısıyla İsrail Ulusal Kütüphanesi'ne dönüşecektir. 1. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla söz konusu kütüphane Ephraim Cohen-Reis başkanlığındaki bir komite tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Bu ekibin çalışmalarıyla kütüphane dermesi 10.000'i İbranice olmak üzere 32.000'lik bir sayıya ulaşmıştır. Zaman içerisinde 1925 yılında İbrani Üniversitesi'nin açılmasıyla bu değerli kütüphane de

buraya taşınmış, B'nai B'rith'in bu fikri ve sosyal ürünü İsrail'in kurulmasına öncülük eden kurumlardan biri haline dönüşmüştür (Weill 1998: 9-11).

Sonuç

Kudüs'ün monoteist [tek tanrılı] dinler için taşıdığı önem şehri zamanla çok kültürlü bir niteliğe büründürmüştür. Bu çok kültürlülük ise kendini bilhassa eğitimde ve eğitimle ilgili alanlarda göstermiştir. Osmanlılara kadar bu düzen cemaatler üzerinden ilerlemiş, kendilerine tanınan serbestiyetler [özgürlük] çerçevesinde her bir dini grup kendi okullarını ve kültürel teşkilatlarını tesis etmiştir. Eğitim söz konusu olduğunda bilginin aktarılması bakımından kütüphaneler önemli addedilmiş ve her bir dini grup bu ihtiyaçları yine kendi içlerinde irili ufaklı koleksiyonlar oluşturarak gidermişlerdir. Kudüs'ün idaresi Osmanlılara geçtiğinde alışkanlıkları olduğu üzere kurulu düzene müdahale edilmemiş, geleneklerin sürdürülmesine müsaade edilmiştir.

Osmanlılar zamanında da eskiden olduğu gibi Hıristiyan ve Yahudiler, kendi cemaatleri içinde farklı tarikatlara ait kilise ve manastırlarda kitap koleksiyonları oluştururken Müslümanlar hankah ve zaviyelerin yanı sıra önde gelen ailelerin evlerinde kütüphaneler teşekkül ettirmişlerdir. Dini kurumların içerisinde tesis edilenlerin yanı sıra aileler tarafından kurulan kütüphaneler de daha çok varlıklı ve Osmanlı idaresi ile irtibatlı olanlar yahut ilimle uğraşanlarca oluşturulmuşlardır. Eldeki malumat değerlendirildiğinde Osmanlıların İstanbul ve civar şehirlerdeki kapsamlı ve vakıf ile desteklenmiş kütüphane kurumlarından farklı bir yapının arz ettiği ifade edilebilir. Dolayısıyla Müslümanlara ait kütüphane kurumları bilhassa 19. yüzyıldan sonra kimi kurumsal atımlarda bulunmaya çalışmışlarsa da geleneksel bir yapı içinde kaldıkları belirtilmelidir. Bu bakımdan bilhassa 19. yüzyıl öncesi durumun net bir biçimde ortaya çıkarılabilmesi için kitap ve kütüphane vakıflarına ilişkin Kudüs kadı sicilleri araştırılmayı beklemektedir.

Buna karşın gayrimüslim ve dolayısıyla Batılı kütüphane kurumları Müslüman kütüphanelerinin aksi bir gelişim göstermiştir. 19. yüzyıldan itibaren bölgeye yönelen Batılı ülkelerin ilgisiyle kültürel adımların atılmasını mümkün kılmış, önce konsolosluk sonra da araştırma merkezleri ile kültürel nüfuz sağlanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Hıristiyan cemaatlerin koleksiyonları kataloglanıp kurumsal hale getirilirken diğer yandan yeni araştırma merkezlerinde kütüphaneler oluşturulmaya başlanmıştır. Eldeki bilgilere göre Müslümanlara ait kütüphaneler ise ailelerin üzerinde kalmaya devam ederek dermeler gayrimüslimlerin kurumları ölçüsünde zenginleştirilememiştir.

Batılı ülkelerin kurduğu araştırma merkezi ve konsolosluk kütüphaneleri Kudüs'teki hem politik hem de ekonomik düzeni değiştirmiştir. 19. yüzyılda bölgeye yönelen

Yahudi göçleri ise göçmenlerin alışageldikleri düzeni de beraberinde getirmiş, hemen her bir yerleşim biriminde kütüphanelerin açılması, mümkün oluyorsa mobil imkanların geliştirilmesi yoluna gidilmiştir. Bu türlü girişimlerse bölgedeki modern kütüphane teşkilatlarının temelini teşkil etmiştir.

Diğer yandan Kudüs'ün Osmanlı dönemi kütüphane kültürüne ilişkin literatürün, özellikle Türkçe literatürün, yeterince gelişmediği anlaşılmaktadır. Kuşkusuz bu alanın yeni araştırmalarla zenginleştirilmesi farklı bakış açılarını mümkün kılacaktır.

Kaynakça

- Abrabanel Midraş Kütüphanesi* (1925). Harvard University Library, Judaica Division, WidenerLibrary, JPCDPZA10450, 02 Şubat 2019 tarihinde https://images.hollis.harvard.edu/primoexplore/search?query=any,contains,Bnei%20Brit%20office%20building%20on%20HaHabashim&ta=default_tab&search_scope=default_scope&vid=HVD_IMAGES&lang=en_US&offset=0 adresinden erişilmiştir.
- Ahmed Hüseyin Abdülcuburi (2011). *el-Kuds fi Ahdi'l-Osmani (1640-1799): Dirasetü Siyasiyye, Askeriyye, İdariyye, İktisadiyye, İctimaiyye, Sakaftiyye: el-Cüz'ü's-Sani*. Amman: Darü'l-hamid li'l-Neşrve't-Tevzi.
- [Ahmed Hüseyin Abdülcuburi. (2011). القدس في عهد العثماني (1640-1799م): دراسة سياسية, عسكرية, إدارية, اقتصادية, اجتماعية, ثقافية: الجزء الثاني. عمان: دار الحامد للنشر والتوزيع.]
- Ahmed Hüseyin Abdülcuburi (2012). “el-Mektebatü'l-Makdisiyye Devriha's-Sakafi ve'l-Hadari fi'l Kudsi's-ŞerifEbani'l-Ahdi'l-Osmani: Dirasetü Vesaikiyye”, *Camiatü Babil Mecelletü Külliyyetü'l-Terbiyyeti'l-Esasiyye* 9: 196-206.
- [Ahmed Hüseyin Abdülcuburi. (2012). المكتبات المقدسية ودورها الثقافي ولحضاري في القدس الشريف أبان العهد العثماني: دراسات وثائقية. جامعة بابل مجلة التربية الأساسية, 9, 196-206.]
- Ali es-Seyyid Ali Mahmud (1984). “Mektebatü'l-Kuds fi Asri Selatini'l-Memalik”, *Mecelletü'l-Mekebât ve'l-Ma'lumati'l-Arabiyye* IV/4: 8-9.
- [علي السيد علي محمود (1984). "مكتبات القدس في عصر سلاطين المماليك", مجلة المكتبات والمعلومات العربية 4/4: 8-9.]
- Ancel, Stéphane ve Lemire, Vincent (2017). “New Sources on the Ethiopian Christian Community in Jerusalem, 1840-1940”, *Jerusalem Quarterly* 71: 106-119.
- al-Asali, Kamal J. (2000). “The Libraries of Ottoman Jerusalem”, S. Auld and R. Hillenbrand (ed.) *Ottoman Jerusalem: The Living City: 1517-1917* içinde (285-290). London: Altajir World of Islam Trust.
- el-Aseli, Kamal C. (2002). “Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 26: 334-338). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aslan, Halide ve Alamlah, Mohanad (2015). “Osmanlı Döneminde Kudüs'teki İlmî Hayat”, *İslami Araştırmalar* 26 (3): 93-99.
- Aslanapa, Oktay (1989). “Kubbet El-Sahra'da Osmanlı Devri Tamirleri”, *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya, Ünsal Yüce Anısına Sempozyum Bildirileri* içinde (15-18). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- Atiyeh, George N. (ed.) (1995). *The Book in the Islamic World: The Written World and Communication in the Middle East*. Albany: State University of New York Press.
- Ayalon, Ami (2002). "Modern Texts and Their Readers in Late Ottoman Palestine", *Middle Eastern Studies* 38 (4): 17-40.
- Ayalon, Ami (2004). *Reading Palestine: Printing and Literacy: 1900-1948*. Austin: University of Texas Press.
- Cohen, Amnon (2001). *The Guilds of Ottoman Jerusalem*. Leiden; Boston; Köln: Brill.
- Conrad, Lawrence I. (2000). "The Khalidi Library", S. Auld and R. Hillenbrand (ed.) *Ottoman Jerusalem: The Living City: 1517-1917* içinde (191-209). London: Altajir World of Islam Trust.
- Dolu, Alaattin (2019). "18. Yüzyılda Kudüs'te Kitap Sahipliği", Zekeriya Kurşun, Ahmet Usta (ed.) *Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmî Hayat ve Eğitim: Uluslararası Sempozyum Bildirileri* içinde (49-80). İstanbul: Bağcılar Belediyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2019.
- Emsen, Şemim (1960). "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 9 (1-2): 14-35.
- Erünsal, İsmail E. (1991). *Türk Kütüphaneleri II: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek kurumu Atatürk Kültür Merkezi.
- Esad Talas (1976). "Dur-i Kütübi Filistin ve Nefaisü Mahtutatıha", *Mecelletü Mecmai'l-İlmîyyi'l-Arabi* XX: 234-235.
- [أسعد طلس (١٩٧٦). "دور كتب فلسطين ونسائس مخطوطاتها", مجلة مجمع العلمي العربي ٢٠: ٢٣٤-٢٣٥.]
- Evliya Çelebi (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine: 9. Kitap, 2. Cilt*. Seyit Ali Kahraman (Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2013). *Seyahatname (IX. ve X. Cilt): İndeksli Tıpkıbasım 5. Cilt*. Seyit Ali Kahraman (Haz.). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Galli, Christof (2015). "Middle Eastern Libraries", D. H. Stam (ed.) *International Dictionary of Library Histories* içinde (111-115). Abingdon, New York: Routledge.
- Halidiye Kütüphanesi*. (1898-1914). The Library of Congress, LC-M36- 578, 02 Şubat 2019 tarihinde <https://www.loc.gov/item/mpc2004006829/PP/> adresinden erişilmiştir.
- Hızlı, Mefail (1998). *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Hızlı, Mefail (2012). *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*. 2. bsm., Bursa: Emin yayınları.
- İsam Muhammed eş-Şanti (2009). "el-Mektebetü'l-Halidiyye fi'l-Kuds (el-Hirake't-Turasi fi Kalbi'l-Medine)", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtutatü'l Arabiyye* 53 (1): 101-118.
- [عصام محمد الشنطي (١٤٢٠). "المكتبة الخالدية في القدس (الحراك التراثي في قلب المدينة)", مجلته معهد المخطوطات العربية ٥٣ (١) ١٠١-١١٨.]
- Kohlberg, Etan (1992). *A Medieval Muslim Scholar at Work: Ibn Tawus and His Library*. Leiden: Brill.

- Little Donald P. ve Turgay, A. Üner (1980). "Documents from the Ottoman Period in the Khalidi Library in Jerusalem", *Die Welt des Islams*, 20 (1/2): 44-72.
- Mack, Merav (2014, October). *Jerusalem's Historical Libraries and Archives Revisited*. 28 Aralık 2018 tarihinde http://www.academia.edu/8526508/Jerusalem's_Historical_Libraries_and_Archives adresinden erişildi.
- Manastır Kütüphanesinde Çalışan Bir Rum Ortodoks Keşişi*. (1898). The Library of Congress, LC-M32-C-17, 02 Şubat 2019 tarihinde <https://cdn.loc.gov/service/pnp/matpc/06200/06281v.jpg> adresinden erişilmiştir.
- Mertoğlu, Mehmet Suat (2013). "Yusuf Ziya el-Halidi" *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 44, 32-34). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Muhammed İsa Salihiyye (2010). "el-Osmaniyyun ve Medinetü'l-Kuds: el-Huffaz ala ed-Devri's-Sakafî ve'l-Hadari", Muhsin Muhammed Salih (ed.) *Dirasat fi'l-Turasi's-Sakafî li-Medineti'l-Kuds* içinde (161-218). Beyrut: Merkezi'z-Zeytune li'l-Dirasat ve'l-İstişarat.
- [محمد عيسى صالحية.(٢٠١٠). العثمانيون و مدينة القدس: الحفاظ على الدور الثقافي والحضاري. محسن محمد صالح (تحرير) دراسات في التراث الثقافي لمدينة القدس içinde (صص. ١٦١-٢١٨). بيروت: مركز الزيتونة للدراسات وإستشارات.]
- Muhsin Muhammed Salih (2010). *Dirasat fi'l-Turasi's-Sakafî li-Medineti'l-Kuds*. Beyrut: Merkezi'z-Zeytune li'l-Dirasat ve'l-İstişarat.
- [محسن محمد صالح (٢٠١٠). دراسات في التراث الثقافي لمدينة القدس. بيروت: مركز الزيتونة للدراسات وإستشارات.]
- Ribhi Alyan (2009). *el-Mektebat fi Medineti'l-Kuds*. Nablus: Camiatü'n-Necahi'l-Vataniyye. 11 Aralık 2018 tarihinde <https://repository.najah.edu/bitstream/handle/20.500.11888/9209/lmktbt-fy-mdyn-lqds.pdf?sequence=1&isAllowed=y> adresinden erişildi.
- [ربحي عليان.(٢٠٠٩). المكتبات في مدينة القدس. جامعة النجاح الوطنية.]
- Ribhi Alyan (2018). "el-Mektebat fi Medinet, 'l-Kuds: Müracaatü Tarihiyye", *Efkar* 348: 124-131.
- [ربحي عليان (٢٠١٨). المكتبات في مدينة القدس: مراجعة تاريخية", أفكار ٣٤٨: ١٢٤-١٣١.]
- Raymond, André (2000-2001). "The Khâlidiyya Library in Jerusalem: 1900-2000", *MELA Notes*, 71/72: 1-7.
- Schidorsky, Dor (1988). "The Origins of Jewish Worker's Libraries in Palestine, 1880-1920", *Libraries and Culture* 23 (1): 39-60.
- Schidorsky, Dor (1998). "Libraries in Late Ottoman Palestine Between the Orient and the Occident", *Libraries and Culture* 33 (3): 260-276.
- Schidorsky, Dor (1999). "Germany in the Holy Land: Its Involvement and Impact on Library Development in Palestine and Israel", *Libri* 49: 26-42.
- Schultz, Gustav ve Schidorsky, Dor (2012). "Muslim and Christian Libraries in Late Ottoman Palestine=תורת ינכוסכ תרחומה תינאמ'תועה הפוקתב תוירצונו תוימאלסא תוירפס", *Cathedra* 144: 35-74. (İbranice).
- Selame el-Hirfi el-Belevi (2010). "el-Müessesati't-Ta'limiyye ve'l-Mektebat fi'l-Kuds", Muhsin Muhammed Salih (ed.) *Dirasat fi'l-Turasi's-Sakafî li-Medineti'l-Kuds*

- içinde (271-349). Beyrut: Merkezi'z-Zeytune li'l-Dirasat ve'l-İstişarat.
- [سلامة الهرفي البلوي. (٢٠١٠). المؤسسات التعليمية والمكتبات في القدس. محسن محمد صالح (تحرير) دراسات في التراث الثقافي لمدينة القدس içinde (صص. ٢٧١-٣٤٨). بيروت: مركز الزيتونة للدراسات وإستشارات.]
- Shay, Oded (2012). “The Early Stages of Historical Documentation and Modern Archives in Jerusalem Society at the End of the Ottoman Period”, Murat Kasımoğlu and Handan Aydın (ed.) *Strategies for Tourism Industry – Micros and Macro Perspective* içinde (327-338). [y.y.]: InTech.
- Singer, Amy (2016). “Making Jerusalem Ottoman”, Christine Isom-Verhaaren and Kent Schull (ed.) *Living in the Ottoman Realm: Empire and Identity, 13th to 20th Century* içinde (123-136). Bloomington: Indiana University Press.
- Soysal, Özer (1976). “XIX. ve XX. Yüzyıl Osmanlı Siyasal Yaşamı'nın Kütüphane Kurumu'nu Etkileyen İki Olgusu”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 25 (4): 250-261.
- Stephan, S. H. (1944). “An Edowment Deed of Khâsseki Sultân, Dated 24th May 1552”, *Quarterly of the Antiquities in Palestine* 10: 170-194.
- Velid el-Halidî (2009). “el-Mektebetü'l-Halidiyye fi'l-Kuds”, *Fihrisü Mahtutati'l-Mektebeti'l-Halidiyye el-Kuds*, Hızır İbrahim Selame (Haz.). Kudüs.
- [وليد الخالدي (٢٠٠٦). "المكتبة الخالدية في القدس. فهرس مخطوطات المكتبة الخالدية القدس", خضر إبراهيم سلامة (نشر). قدس.]
- Weill, Asher (1988). *B'nai B'rith and Israel: The Unbroken Covenant*. Jerusalem: B'nai B'rith World Center.
- Zayan, Amal H. (2012). “The Role of Endowments in the Scientific Prosperity of Maqdis in Ayyubid Age”, *International Search Journal of Social Sciences* 1 (1), 39-48.
- Zengin, Salih Zeki (2017). “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Kudüs ve Medine'de İki Eğitim Kurumu”, *Belleten* LXXIX (291): 589-619.

Ekler

1. Fotoğraf

Halidiye Kütüphanesi [1898-1914]

Amerikan Kongre Kütüphanesi, LC-M36- 578

2. Fotoğraf

Manastır Kütüphanesinde Çalışan Bir Rum Ortodoks Keşişi [1898]
Amerikan Kongre Kütüphanesi, LC-M32- C-17

3. Fotoğraf

Abrabanel Midraş Kütüphanesi [1925]
Harvard Üniversitesi Kütüphanesi, Judaica Bölümü, Widener Kütüphanesi,
JPCDPZA10450